

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

1920 Թ. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՆԵՐԽՈՒԺՄԱՆ ԵՒ ԿԱՐՍԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՐՋ

Սկիզբը՝ թիվ Ը.

Նահանգում թալանի էին ենթարկվում ոչ միայն թուրքական կամ քրդական բնակավայրերը, այլևս պետական եւ համաժողովրդական ունեցվածքը¹, մինչեւ իսկ պահեստներում գտնվող ռազմական գույքը, ինչը նույնպես մնում էր անպատժելի: Այդ մասին նահանգապետի՝ Երեւան ուղարկած տեղեկություններն ու բողոքները եւս որեւէ արդյունք չէին տալիս, քանի որ Կարսի երկու «գորահրամանատարները» կառավարության մեջ իրենց ունեցած կապերով² վայելում էին վերջինիս եւ մասնավորապես ռազմական նախարարի ամենաթողությունը, որի հանդեպ կարող էր անգոր լինել նույնիսկ բանակի գլխավոր հրամանատարությունը: Օրինակ՝ երբ հայտնի է դառնում գեներալների կողմից Սարիղամիշի մի մեծ պահեստի թալանումը, եւ տեղում նահանգապետի կատարած քննությունը, դա փաստում է, որ վերջինս այդ մասին հեռագրեր է ուղարկում Երեւան: Դրանց հիման վրա Կարս է գալիս Սիլիկյանը, բայց քննական գործը ձգձգվում է, կողոպտիչներն անպատիժ են մնում, իսկ Սիլիկյանն ստիպված էր լռել³:

Այսպիսին էր, ահա, իրագործությունը Կարսի նահանգում, որի պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լինել պետական շինարարության եւ մարտունակ բանակ ունենալու մասին: «Մենք անբարոյականացնում էինք մեր ամբողջ զորաբանակը,— գրում է այդ առթիվ Ղորղանյանը,— եւ երբեք կառավարչական պատուանդանը: Բայց զինուորական իշխանությունը այդ օրերում, մեր պետութեան վերջի վեցամսեայ ընթացքում անվճռաբեկ արտօնություն էր ձեռք բերել բոլոր պետական խնդիրներում, եւ երկրի դիկտատոր Ռուբէն փաշան՝ այն ժամանակուայ Զօրաց եւ ներ-

¹ Տե՛ս «...Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը», էջ 208, 285 եւ այլն:

² Տե՛ս անդ, էջ 326:

³ Տե՛ս անդ, էջ 66—68:

քին գործոց մինիստրը, իր քմահաճ ձգտումների սանձերը թողած՝ արագընթաց եւ փրփրալից տանում էր թշուառ երկիրը դէպի խորխորատ»⁴:

Կարսի նահանգում, «որտեղից պէտք է ծաւալուէր մեր պետականութիւնը» եւ որտեղ 450 000 բնակչության մեջ հայերը կազմում էին մեկ քառորդը⁵, նահանգապետը վարում էր նահանգի մահմեդական բնակչության մեջ հայկական իշխանությունների հանդեպ վստահություն ներշնչող, շրջահայաց եւ խաղաղասիրական քաղաքականություն, ինչը, չնայած Օլթիում եւ այլ վայրերում թուրք եւ թաթար գործակալների ծավալած հակահայկական սադրիչ գործունեությանը, զգալի արդյունք էր տալիս՝ ապահովելով նաեւ առանձին մահմեդական պարագլուխների աջակցությունը նահանգի կառավարությանը: Արգահանի գավառապետ Կադիմովը, օրինակ, նահանգապետին տեղյակ էր պահում գավառում տեղի ունեցող թուրք-վրացական գաղտնի հանդիպումների, ինչպես եւ սահմանի այն կողմում քեմալականների գործողությունների մասին⁶: Երբ նահանգապետը Երեւան է ուղարկում Կադիմովի կարեւոր տեղեկությունները, որոնց ճշմարտացիությունը հետագայում փաստարկվեց, ռազմական նախարարը դրանք անտեսում է, քանի որ այդ տեղեկությունները բխում էին «թուրքական աղբիւրից» եւ, նրա կարծիքով, մոլորեցնելու նպատակ էին հետապնդում⁷: Ավելին, նա նահանգապետին արգելում է այդուհետ «լուսաբանել թատերաբեմի դրութիւնը, որովհետեւ նահանգապետի տուեալները տրամագծօրէն տարբերում էին շտաբի «Ճիշտ տեղեկութիւններից»»⁸: Մինչդեռ շտաբից ուղարկվում էին, որպես կանոն, նախարարի քիմքին հաճո եւ Կարսի զորահրամանատարների «ռազմական տաղանդը» ներկայացնող՝ «ծայրայեղ սուտ եւ հնարած տեղեկութիւններ»⁹:

Այլ կերպ չէր կարող լինել, քանի որ Կարսում զինվորական հետախուզություն, որպես այդպիսին, գոյություն չուներ: «Եթէ մեր կառավարչական ընթացքում մենք ունէինք շատ եւ շատ թերի եւ միանգամայն անբաւարար հիմնարկութիւն՝ այդ մեր զինուորական խուզարկու բաժինն էր,— նշում է նահանգապետը:— Նա ոչինչ չը գիտէր, նա զբաղուած էր ինտրիգներով (բանասարկութեամբ) եւ իր հաշիւներով՝ բայց ոչ պետա-

⁴ Անդ, էջ 232:

⁵ Տէս անդ, էջ 40, 41:

⁶ Տէս անդ, էջ 255—258:

⁷ Տէս անդ, էջ 259:

⁸ Անդ, էջ 165:

⁹ Անդ, էջ 164:

կան վսեմագոյն իմաստի պահպանութեամբ:Մեր հրամանատարութիւնը ոչինչ չը գիտէր՝ թէ ինչ է կատարուում սահմանից այն կողմը, նա չը գիտէր եւ երկրի տրամադրութիւնը դէպի ժամանակի վերապրումները: Այդ մթնոլորտում ամենաքաջազնալից բանակն էլ պէտք է պարտուէր, եւ մենք կու գնացինք այն ձախորդ ընթացքին, ուր ամեն ինչ մեր դէմ էր եւ մենք բոլորի դէմ: Իսկ մենք, ինքնահաւան եւ անգիտակից դէպի պայթալից շրջապատը՝ միայն զառանցում էինք եւ միայն օրօրուում այդ խաբուսիկ մթնոլորտում»¹⁰:

Այն, որ անգլիացիների կողմից Կարսի նահանգը հանրապետութեանը միացնելուց հետո Թուրքիայի եւ Վրաստանի հետ նահանգի ողջ սահմանը մեկ տարի շարունակ «միանգամայն բաց» եւ «անպաշտպան» էր մնում, եւ Հայաստանի կառավարութիւնը սահմանագիծը միայն 1920 թ. «զբաղեցրեց»¹¹, ցույց է տալիս, թե, մեղմ ասած, որքան անհոգ էին գտնվել ՀՀ կառավարութիւնն ու Կարսի զորահրամանատարները նաեւ այդ հարցում:

Ինչեւէ, Ա. Հովսեփյանի եւ Դ. Փիրումյանի «ջարդելու, փշրելու» քաղաքականութիւնը եւ մահմեդական բնակչութեան շարունակական պատուհասումը վերջինիս պէտք է դարձնէին Քեմալի բնական դաշնակիցը: Դա ոչ միայն մեծապես վնասեց նահանգի մահմեդական բնակչութեանը հայկական պետականութեան շուրջ համախմբելու՝ նահանգապետի շրջահայաց եւ, ինչպէս վկայում են փաստերը, իրատեսական քաղաքականութիւնը, այլեւ անհնար դարձրեց Թուրք-հայկական առճակատման պարագայում մահմեդական բնակչութեան գեթ մեծամասնութեան չեզոքութեան ապահովումը: Մինչդեռ, ինչպէս իր օրինակով փաստում է Ղորղանյանը, այլապէս մահմեդականները կարող էին նույնիսկ հետախուզական նպատակների համար օգտագործվել:

Ուշագրավ է, որ նահանգի մահմեդական բնակչութեան՝ բուն Կարսի շրջանի, Արդահանի եւ այլ վայրերի հատվածները, որ գերծ էին մնացել Ա. Հովսեփյանի եւ Դ. Փիրումյանի ասպատակութիւններից, ոչ միայն համերաշխ եւ բարեկամական մոտեցում ունէին հայկական իշխանութիւնների հանդեպ, այլեւ աջակցում էին նրանց: «Կարսի շրջանի եւ Արտահանի իսլամութիւնը կատարելապէս հանգիստ էր,— գրում

¹⁰ Անդ, էջ 261:

¹¹ Անդ, էջ 273:

է Ա. Բաբալյանը,— եւ ոչնչով չէր արտայայտում իր համակրանքը դէպի տաճիկները: Նահանգապետի հրամանի համաձայն՝ բոլոր թիւրք գիւղերը սայլեր հանեցին եւ մեր զօրքի պարենաւորման գործին մեծապէս նպաստեցին: Վրացեանն ու ես եղանք Զարուշատի թրքաշատ շրջանում եւ ստուգեցինք թիւրք ազգաբնակութեան լօյեալ վերաբերմունքը դէպի մեր իշխանութիւնները: Պատերազմի ամբողջ ընթացքին Կարսի իսլամութիւնը, որպէս հաւատարիմ տարր, նպաստեց մեր գործին»¹²:

Այդ մասին հետաքրքիր վկայություն է կատարում նաեւ Յ. Ա. Ք. Հաճյանը: «Շնորհիւ Կարսի նահանգապետ Ղորղանեանի հեռատես վերաբերմունքին,— գրում է նա,— թուրք-քիւրտ ազգաբնակութիւնը, որոնք մեծ թիւ էին կազմում Կարսի շրջանում, մեղմացան, եւ Միլլի շարժումը վերջացաւ, մօտեցան նահանգապետին եւ խոստացան հաւատարիմ մնալ Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետութեան»¹³:

Իսկ ինչպիսին էին Կարս քաղաքի պաշտպանական հնարավորությունները: Երբ այն Հայաստանի հանրապետությանը միացվեց, իրենից ներկայացնում էր մի հսկա շտեմարան՝ լի ինչպէս ռազմական, այնպէս էլ շինարարական բազմատեսակ պիտույքներով, որոնք ժամանակին այնտեղ կուտակել էր ռուսական հրամանատարությունը՝ իր հետագա նվաճողական ծրագրերի իրականացման համար: Կարսի շուրջ ամբարված էին ավելի քան 300 վերստ տարածության համար նախատեսված երկաթուղային շինարարության բոլոր անհրաժեշտ պարագաները: «Կարսի եւ Սարիղամիշի զինուորական պահեստները,— գրում է նահանգապետը,— մեքենաների, տեխնիկ գործիքների եւ շինութեան բազմատեսակ նիւթերի այն մեծ շտեմարաններն էին, որ ամբարում էին Թիւրքաց Հայաստանի ապագայ ռուս գաղութների համար պէտք պարագաները:

Գալով բուն ռազմամթերքին՝ չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասելու լինեմ, որ այդ մասում ոչ ծայր կար, ոչ հաշիւ...

Փամփուշտի եւ բազմատեսակ ռումբերի պաշարը լեռներ էին կազմում, երկաթէ մացառոտ, հեռագրական եւ հեռախօսի լարեր կային հազարաւոր վերստ տարածութեան համար: Զիու նալ կար մի քանի միլիոն զոյգ, իսկ բահ, բրիչ, երկաթ, ցեմենտ, ապակի, աղ, կաշի, երկաթէ մեխ, տախտակ եւ հազար ու մի բան՝ անթիւ ու անհամար»¹⁴: Բացի

¹² Ա. ԲԱԲԱԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 56:

¹³ «Ալիք», 1961 թ. ապրիլի 30, թիվ 90:

¹⁴ «...Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը», էջ 64—65:

այդ՝ Կարսում դիզված էին 40 000 քառ. սաժեն կազմող գերաններ եւ վառելափայտ: Այդ ամենն անգնահատելի նշանակություն ուներ երկրի վերաշինության համար: Կառավարությունը Ղորղանյանին Կարս ուղարկելիս այդ հարստությունները ուսումնասիրելու, հավաքելու, կարգի բերելու եւ պահպանելու համար մի հատուկ միջվարչական հանձնաժողով է կազմում՝ բաղկացած բոլոր նախարարությունների ներկայացուցիչներից: Հանձնաժողովի անդամների մեծ մասը, որոնք ռազմական նախարարության ներկայացուցիչներն էին, պահեստների բոլոր արժեքավոր գույքերի, մինչեւ իսկ ապակու, երկաթի, կաշվի եւ զանազան տնտեսական սարքավորումների վրա, որպես ռազմական նշանակության գույք, արգելք են դնում, որից հետո, Կարսի զորահրամանատարության հետ համագործակցելով, ձեռնամուխ են լինում դրանց կազմակերպված թալանին, այն էլ՝ «ոչ թէ հատուկ, ֆուրգոններով, վագոններով, այլ նոյնիսկ յատուկ «զինուորական» գնացքներով...»¹⁵:

Թալանվեցին մինչեւ անգամ Կարսի պաշտպանության համար կառուցողական նշանակություն ունեցող հեռագրական եւ հեռախոսային կապի մեծաքանակ նյութատեխնիկական միջոցները: «Պատերազմի ընթացքում ռուս կառավարությունը՝ Կարսը, Սարիղամիշը, Կաղզուանը եւ այլ վայրերը հեռագրացանցի եւ հեռախօսի պարագաների մեծ պահեստներ էր դարձրել,— գրում է Ստ. Ղորղանյանը:— Նահանգի բոլոր քաղաքների եւ զորակայանների միջեւ կար ոչ թէ մի հեռագրագիծ՝ այլ վեց եւ ավելի գիծ: Կարսի ամրությունները, որ 25 վերստ տրամագիծ ունէին՝ բոլորը կապուած էին թէ՛ իրար հետ եւ թէ՛ Կարսի հետ առանձին հեռագրական գծերով եւ առանձին հեռախօսներով: Եւ հազիւ թէ պէտք է ասել, որ մենք կարող էինք օգտագործել այդ մեծաքանակ նիւթը ոչ միայն Կարսի նահանգի պէտքերի համար, այլեւ միւս վայրերը բաւարարել: Բայց զինուորական իշխանությունը՝ ի դէմս առանձին ախորժակների, իր վետօն էր դնում Կարսի նահանգում բոլոր արժեքավորների վերայ, յայտարարելով այդ գույքը «զինուորական», եւ կառավարությունը խոնարհուում էր այդ բոլորի առաջ: Այդ մեծ հարստությունը շարունակ տանում էին Կարսից, շարունակ կրում «զինուորական» պէտքերի համար: Բայց թէ ուր էին գնում այդ ավերջ վագոնները, ո՞վ էր տանում այդ հարստությունը, եւ որտե՞ղ էր նա հալում՝ այդ էլ երեւի «զինուորական», «ռազմական»

¹⁵ Անդ, էջ 66–67:

գաղտնիք էր:Եւ այդ մեծ հարստութիւնով փոխանակ նոր եւ նոր հեռախօսագծեր կառուցանելու երկրում՝ մենք հնարաւորութիւն չունեցանք կանոնաւորելու նոյնիսկ այն գծերը, որոնք գոյութիւն ունէին եւ մեզ պէտք էին: Հեռագրական կապը թէ՛ նահանգում եւ թէ՛ Երեւանի հետ ընդհատուած եւ խանգարուած էր ոչ թէ ժամերով ու օրերով, այլ շաբաթներով ու շարունակ»¹⁶:

Նահանգապետի բողոքները, որոնք սովորաբար անպատասխան էին մնում¹⁷, այս դեպքում էլ արդյունք չեն տալիս, իսկ «պետական կօնտրօլը,— գրում է նահանգապետը,— դիտում էր Կարսում կատարուող ալան-թալանը՝ միայն Երեւանից:Ես ումբակոծում էի իմ այդ առիթով պահանջներով հեռագրական գլխաւոր վարչութեան պետից սկսած մինչեւ մինիստր նախագահը, բայց իմ տարիուկէս ժամանակամիջոցի ընթացքում բոլոր բողոքներս մնում էին առանց հետեւանքի»¹⁸: Մինչեւ իսկ Կարսի բերդում գործող հեռախօսակապն ու հեռագրակապն էին իսպառ անհետացել: Կարսի անկումից մի շաբաթ առաջ, երբ զորքերի հրամանատար գեներալ Դ. Փիրումյանը երկու նախարարներին՝ Ս. Վրացյանի եւ Ա. Բաբալյանի ներկայութեամբ հրավիրեց զինվորական խորհրդակցություն, հրետանու հրամանատարի ղեկուցումից պարզվեց, որ Կարսի բազմաթիւ ամրութիւնները, որտեղ տեղակայված էին 100-ից ավելի ծանր թնդանոթները, ինչպես միմյանց, այնպես էլ հրետանու հրամանատարի եւ բերդի շտաբի հետ ո՛չ հեռագրական եւ ո՛չ էլ հեռախօսային կապ ունեին, եւ հրետանու հրամանատարը այդ պատճառով հնարավորութիւն չունեւ իրազեկվելու, թե ինչ էր կատարվում իր խնամքին հանձնված ամրութիւններում եւ նաեւ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ անել¹⁹: Դա դեռ բոլորը չէ: Կարսի անկումից միայն հինգ օր առաջ ամենքին հայտնի դարձավ, որ Կարսի ամրութիւնները եւ խրամատները զուրկ են էլեկտրական կամ որեւէ այլ լուսավորութիւնից եւ մինչեւ իսկ ջրով ապահովված չեն: Երկաթուղու գծերը, որոնցով ռումբերը փոխադրվում էին դիրքեր, ամբողջովին շարքից դուրս էին եկել: Բացի այդ՝ «ոչ միայն ֆորտերը, դիրքերը, այլ նոյնիսկ հրետանու հրամանատարը՝ բոլոր ամրութիւնների անմիջական մեծը, իր տրա-

¹⁶ Անդ, էջ 220—221:

¹⁷ Տէս անդ, էջ 322—323, 348:

¹⁸ Անդ, էջ 67, 220—221:

¹⁹ Տէս անդ, էջ 220—221:

մադրութեան տակ աւտոմօբիլ չուներ»²⁰։ Եւ երբ քեմալական բանակը մոտենում էր Կարսին, եւ անհրաժեշտ էր դեպի դիրքեր ռազմամթերք տանել, զորքերի հրամանատարը խնդրեց նահանգապետի ավտոմեքենան։ «Հայկական զօրաբանակը կրիտիկ մօմենտում մի աւտոմօբիլ անգամ չուներ,— գրում է նահանգապետը։— Թէ ուր չքացան այդ բազմաթիւ աւտոմօբիլների հետ միասին եւ հազարաւոր ձիերը եւ եզները, որ զինուորական իշխանութիւնը անդադար բռնազրաւում էր տարիուկէս ժամանակի ընթացքում Կարսի նահանգում իր «ռազմական» եւ պատերազմական պէտքերի համար, դա նոյնչափ հետաքրքիր, որչափ եւ մոլթ պատմութիւն է»²¹։ Կարսի անկումից մի շաբաթ առաջ միայն, երբ բերդի պարետը հայտարարեց, որ Կարսի ամրություններից փորձեր պետք է կատարվեն, «սկսեցին սրբել, կարգի բերել երեսի վերայ ընկած բազմաթիւ թնդանօթները, եւ միայն այդ օրերում սկսեցին պէտք վարժութիւնները»²²։

Այդ նույն ժամանակ, ինչպես պարզ դարձավ վերոնշյալ զինվորական խորհրդակցութեան ժամանակ, բերդապահ եւ զորքերի հրամանատար Դ. Փիրումյանը ոչ մի տեղեկութիւն չուներ թշնամու ուժերի, նրա նպատակների եւ այն ուղղութեան մասին, որով հնարավոր էր նրա արշավը²³։ Նրա շտաբի պետը՝ փոխգնդապետ Վահան Տեր-Առաքելյանը, որն աշխարհամարտից առաջ տիրացու էր եղել, ամենեւին հասկացողութիւն չուներ բերդի ամրութիւնների մասին եւ քարտեզից էլ ոչինչ չէր հասկանում²⁴։ Ինչ վերաբերում է զորքի պարենավորմանը, ապա դա, չնայած 1920 թ. առատ բերքին, նաեւ «այն մեծաքանակ հացին եւ այլ մթերքներին, որ մեր զինուորականները կրել էին իւր ժամանակին Օլթի գաւառից», այնքան անկազմակերպ էր», որ, օրինակ, Կարսի անկումից տասն օր առաջ մի զորամաս ստիպված եղավ կողոպտել մի պահեստ, որտեղ գնդապետներն իրենց համար հաց էին ամբարել²⁵։

Այս իրադրութիւնում, ահա, երբ ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը երկու նախարարներին՝ Ա. Բաբալյանին եւ Ս. Վրացյանին, ճա-

²⁰ Անդ, էջ 372—373։

²¹ Անդ, էջ 228։

²² Անդ, էջ 372—373։

²³ Տէս անդ, էջ 373։

²⁴ Տէս անդ, էջ 158։

²⁵ Տէս անդ։

նապարհում էր Կարս, նրանց հետ հաջորդ հանդիպումը կանխատեսում էր ունենալ էրզրումում²⁶:

Այն, որ Կարսի զորահրամանատարությունը, ի դեմս երկու «ջարդող, փշրող» գեներալների, ոչ միայն կատարելապես հեռու էր ռազմական գործից, այլև ապիկար ու վախկոտ, պարզ դարձավ դեռ սեպտեմբերի 29-ին, երբ նրանք անհիմն կերպով զանգվածային խուճապ ստեղծեցին Կարսում: Նախարարներ Ա. Բաբալյանը եւ Ս. Վրացյանը Կարս ուղևորվելիս ճանապարհին հանդիպեցին Կարսից խուճապահար փախչող մարդկանց բազմությունը²⁷: Պարզվեց, որ խուճապը սեպտեմբերի 29-ին ստեղծել է գեներալ Ա. Հովսեփյանը, որը Հարամ Վարդանի ուղղությամբ թշնամու դիրքերում ինչ-որ շարժում էր նկատել եւ չափազանցված տեղեկություններ էր հաղորդել Դ. Փիրումյանին, որն էլ, ժողովի հրավիրելով քաղաքացիական իշխանությունների ներկայացուցիչներին ու ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի անդամներին, առաջարկել էր քաղաքն անմիջապես դատարկել, քանի որ թշնամին կես ժամից կարող էր մոտենալ քաղաքի դարպասներին, գիշերային հարձակում գործելով՝ կտրել նահանջի ճանապարհները եւ բնակչությանը կոտորել: «Քաղաքը խուճապի էր մատնուած,— նշում է Ա. Բաբալյանը:— Շատերը գիշերուայ հագուստով փախուստի են դիմում, մեծ թալան եւ անկարգություններ են տեղի ունենում: Փախչողների առաջին խմբումն է լինում զօր. Յովսէփեանի ընտանիքը, նրա եղբայրը հարիւրաւոր կովերով.... Սակայն գիշերը անցնում է, եւ թշնամին չի երեւում: Հետեւեալ օրը միայն պարզում է «Թիւրիմացութիւնը», ինչպէս արտայայտւում էր գէն. Փիրումեանը: Դատ է բացւում, բայց մեղաւորները մնում են անպատիժ»²⁸:

Բնութագրական է, որ Կարսի հրամանատարությունը այդ խուճապի եւ իրարանցման պայմաններում զբաղված էր զինվորների միջոցով իր եւ իր մերձավորների անձնական ունեցվածքը «փրկելով», իսկ երբ Ալեքսանդրապոլի գավառում Հովսեփյանի եղբոր կովերը բռնագրավվում են, նա եւ Փիրումյանը, բազմաթիվ հեռագրերով եւ սպառնալիքներ տեղալով, պահանջում էին, որ այդ անասունները վերադարձվեն, եւ որ քաղաքացիական իշխանությունն իրենց գործերին չխառնվի: «Շատ մեծ զարմանք կպատճառեր այն փաստը,— գրում է Կ. Սասունին,— որ հակառակ

²⁶ Տէս Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 229:

²⁷ Տէս անդ, էջ 228:

²⁸ Ա. ԲԱԲԱԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 55:

այն դժվար եւ պատասխանատու պարտականության, որ դրված էր այդ երկու զորավարներուն վրա, անոնք զբաղած էին զանազան անհատներու շահերը պաշտպանելու գործով եւ շատ փոքր կարգադրություններով»²⁹:

Ա. Բաբալյանն ու Ս. Վրացյանը, ծանոթանալով Կարսում տիրող իրադրությանը, անմիջապես հեռագրում են ռազմական նախարարին՝ պահանջելով հեռացնել Կարսի ճակատից Հովսեփյանին, որն իր «խուճապային խառնուածքի պատճառով» բարոյալքում էր զորքը, եւ որ գլխավորն է՝ վստահություն էր ներշնչում զինվորների ու սպայության մեջ: Նրանց հեռագրին Նազարբեկյանը պատասխանում է, որ ռազմական նախարարը կարգադրել է մարտական գործողությունների ընթացքում բարձր հրամանատարների փոփոխություն չկատարել³⁰: Նախարարները, որոնց նպատակն էր ռազմաճակատի ղեկավարումը բարեխիղճ եւ վստահելի զինվորականի հանձնել եւ «ազատուել այդ ցեցից, որ 2 տարուայ ընթացքին բազմահազար բողոքների տեղիք էր տուել», պնդում են, որ Դրոն Սուրմալուի ճակատից տեղափոխվի Կարս, սակայն մերժում են ստանում: Նրանց առաջարկը, որ գոնե Մ. Սիլիկյանն Ալեքսանդրապոլից Կարս փոխադրվի, Ռ. Տեր-Մինասյանը նույնպես մերժում է³¹:

Կարսի ռազմաճակատն այդպիսով շարունակում է մնալ ապիկար զորահրամանատարություն ձեռքում, որը ձախողեց նաեւ հայկական զորքի՝ հոկտեմբերի 14-ին ծրագրված վճռական հակահարձակումը: Այն սկսվեց ոչ թե լուսաբացին՝ նախատեսված ժամին, այլ երկու ժամ ուշացումով, իսկ Հարամ Վարդանի ուղղությամբ՝ երեք եւ կես ժամ ուշացումով³²: Չնայած դրան՝ հայկական կողմի հաջողության գրավականը մեծ էր: «Մի ճիգ եւս, եւ թշնամին պիտի փախուստի դիմէր,— գրում է Ա. Բաբալյանը,— արդէն մեր օդանաւը կէսօրին լուր էր բերել, որ տաճկական տրանսպորտը գլուխը դարձրել էր դէպի Սարիղամիշ»³³: Հարձակումը, սակայն, ձախողվեց գեներալ Ա. Հովսեփյանի՝ զորամասին պատկանող առաջին գնդի որոշ վաշտերի փախուստի եւ դրան հետեւող զանգվածային խուճապի հետեւանքով³⁴, իսկ Հովսեփյանն այդ երեկո չկարողացավ Մ. Սիլի-

²⁹ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 82:

³⁰ Ա. ԲԱԲԱԼԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 55:

³¹ Անդ: Հմմտ. Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 230—231:

³² Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 71:

³³ Ա. ԲԱԲԱԼԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 57:

³⁴ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 76:

կյանին զեկուցել, թե իր զորամասի գնդերը որ դիրքերն են զբաղեցրել, եւ մի քանի ժամ անհրաժեշտ եղավ դա պարզելու համար³⁵։ Կարսի հայկական զորամասերը հոկտեմբերի 14-ի չհաջողված հակահարձակումից լիովին բարոյալքվեցին։ «Այդ ճակատամարտի ձախողումով,— գրում է Կ. Սասունին,— զորքին մեջ բեկում առաջ եկավ։ Կարսի հանձնումը հեշտ ըմբռնում դարձավ։ Խուճապային հոգեբանությունը սեփականություն մնաց եւ զինվորականության, եւ քաղաքացիներուն»³⁶։ Մինչդեռ Կարսում հայկական զինված ուժերը թե՛ թվով եւ թե՛ զինվածության մեծապես գերազանցում էին թշնամուն³⁷։ Պատերազմի ողջ ընթացքում՝ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ թշնամին մոտեցել էր Կարսին, ինչպես վկայում է ժամանակակիցը, հայկական բանակի հրամանատարությունը ճակատային գործողությունների՝ այդ թվում նահանջի որեւէ ծրագիր չունեւ³⁸։ Կարսի զորքերի հրամանատարությունը, ի դեմս Դ. Փիրումյանի եւ Ա. Հովսեփյանի, ստեղծված իրավիճակում զբաղված էր միայն փախուստի ուղիներ փնտրելով։ Գեներալ Ա. Հովսեփյանը հոկտեմբերի 27-ին «գործող բանակի հրամանատար» գեներալ Դ. Փիրումյանին հաղորդում է, որ ծանր հիվանդ է եւ խնդրում է իրեն ազատել ճակատի հրամանատարությունից³⁹։ Բախտը, սակայն, Ա. Հովսեփյանին ժպտում է, քանի որ ռազմական նախարարը, որը դեռ սեպտեմբերի վերջին անկարելի էր համարում սկսված պատերազմի պայմաններում բարձր հրամանատարական կազմում փոփոխություններ կատարելը, Կարսի անկումից երեք օր առաջ որոշում է կայացնում Հովսեփյանին հեռացնել՝ նշանակելով նրան թիկունքի հրամանատար⁴⁰, իսկ «անկողնում պառկած» Փիրումյանը շարունակում էր իր ձեռքում պահել «հրամանատարութեան գերագոյն իշխանութիւնը»⁴¹։ «Թէ ինչո՞ւ ամիսների ընթացքում Զօրաց մինիստրը հնարաւոր չէր համարում փոխել հրամանատար կազմը,— գրում է Դորդանյանը,— եւ ինչո՞ւ այդ հնարաւոր եղաւ Կարսի անկումից երեք օր առաջ՝ այդ

³⁵ Ա. ԲԱՔԱԼԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 57։

³⁶ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 80։

³⁷ «Դիրքերում», Կարս, 1920 թ. հոկտեմբերի 17։

³⁸ Վ. ԱՐՄՐՈՒՆԻ, Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայությունը, Շատախ, Երեւան, 2002, էջ 36։

³⁹ «...Ստեփան Դորդանեանի յուշերը», էջ 168։

⁴⁰ Անդ, էջ 167։

⁴¹ Անդ, էջ 167։ Ռազմական նախարարը, ի վերջո, նման որոշում կայացրեց, թերեւս, այդ օրերին Երեւան մեկնած Վրացյանի՝ նախարարական խորհրդում ներկայացրած զեկուցման հիման վրա։ Տես Ա. ՎԱՅՆԵԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Դ., էջ 242—245։

էլ երեւի մի այնպիսի ռազմական գաղտնիք է, որ իր հետ տարաւ Ռուսէն փաշան, որպէս յիշողութիւն իր անցած փառաց...»⁴²: Ա. Հովսեփյանի փոխարեն Կարսում առաջավոր զորաբանակի հրամանատար է նշանակվում եւ այնտեղ է ուղարկվում գեներալ Ղազարյանը եւ «բժշկական հետազոտութիւնից յետոյ կատարելապէս առողջացած գեն. Յովսէփեան, պատերազմի հանելուկային կորիզը գեն. Կազարովին յանձնելով՝ ինքը անցաւ թիկունքում հրամանատարելու...»⁴³:

Մինչ մեկնելը Ա. Հովսեփյանը Դ. Փիրումյանի հետ միասին ամեն տեսակի խոչընդոտներ է ստեղծում ռազմաճակատի նոր հրամանատար գեն. Կազարովի առջեւ, որը նույնիսկ փոխադրամիջոց չէր գտնում ճակատ մեկնելու համար: Կարսի «շտաբում» նոր հրամանատարը չի կարողանում գտնել քարտեզի մի երկրորդ օրինակ եւ ստիպված է լինում ռազմաճակատ մեկնել առանց քարտեզի: «Բայց աւելի հետաքրքիրն այն է,— գրում է նահանգապետը,— որ գեն. Յովսէփեանի կայանը գալով՝ գեն. Կազարով չի գտնում այնտեղ այն քարտէսը, որի վերայ պէտք է նշանակուած լինէին այն կէտերը, որտեղով որ շարժուել է թշնամին, եւ ուր է նա այժմ:

Եւ հազիւ թէ պէտք է բացատրել, որ առանց այդ նշանների, առանց այդ ռազմական քարտէսի՝ ինքը, Նապօլեօն՝ ոչինչ չէր կարող անել: ...Նոր հրամանատարը չի գտնում իր «շտաբում» ոչ մի տեղեկութիւն այն մասին՝ թէ ի՞նչ զօրամասեր են նորան ենթարկում, որտե՞ղ են նոքա, նոցա քանակը, հրամանատար կազմը, եւ առհասարակ այն այբուբենը՝ առանց որոնց կարգաւ անկարելի է...»⁴⁴: Այս ամենը նկատի առնելիս չի կարող զարմացնել, որ իրադրության հետ թռուցիկ ծանոթանալով՝ գեներալ Ղազարյանը գտնում էր, որ հայկական բանակը լիովին կազմալուծված է, «զօրաց շարքերը հալւում են ժամէժամ, որ հրամանատար կազմը միանգամայն անընդունակ, անհեղինակ, ապիկար ու անպատուախնդիր, որ այստեղ եւ այնտեղ ցրուած մասերը ոչ իրար հետ կապ ունեն եւ ոչ իր՝ գեներալի, եւ այդ մթնոլորտում կարելի է միայն խելագարուել, անձնասպանութիւն գործել, եւ ոչ հրամանատարել...»⁴⁵: Դ. Փիրումյանը, որը մինչեւ իսկ Կարսի անկումից 4 օր առաջ թալանի էր ուղարկում զինվոր-

⁴² «...Ստեփան Ղորանեանի յուշերը», էջ 146:

⁴³ Անդ, էջ 169:

⁴⁴ Անդ:

⁴⁵ Անդ:

ներին⁴⁶, նույնպես մտադրվել էր գաղտնի կերպով փախչել Կարսից: Հոկտեմբերի 28-ի գիշերը ոստիկանապետը նահանգապետին զեկուցում է, որ նա որոշել է «իր արքանեակներով» լուսաբացին գաղտագողի փախչել Ալեքսանդրապոլ: Նահանգապետն այդ մասին տեղեկացնում է Ա. Բաբալյանին, որն անմիջապես գնում է Փիրումյանի մոտ: Չնայած դեռ կեսգիշեր չկար, բայց վերջինս եւ իր շտաբը «անոյշ քնած» էին: Իսկ երբ Ա. Բաբալյանը «գործերի հրամանատարից» բացատրություն է պահանջում, «թէ ինչ հիմունքներով, առանց նոյնիսկ իրեն իրազեկ անելու ու ամբողջ նահանգի հայ ազգաբնակչութիւնը երեսի վրայ թողնելով՝ նա իր արքանեակներով» լուսաբացին փախչելու է քաղաքից, գեներալը կարկամում է, իսկ շտաբի պետը նրան ասում է, որ դա հրամանատարի իրավունքն է, եւ որ վերջինս ղեկավարվում է «ռազմական միտումներով»: Ա. Բաբալյանի այցը, այնուհանդերձ, կանխում է Դ. Փիրումյանի եւ նրա շտաբի գաղտնի փախուստը⁴⁷: Այսպիսի պայմաններում Կարսի՝ գրեթե լիովին բարոյալքված բանակը, իհարկե, չէր կարող հաղթել կամ նույնիսկ դիմակայել թշնամուն, մինչդեռ «Հայաստանի կառավարութիւնը կը թերագնահատէր թրքական ուժերը եւ կը գերագնահատէր հայկական բանակին ռազմական կարողութիւնը»⁴⁸:

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются события 1920 года, положение в Карсской области в дни турецкого вторжения и причины, сыгравшие значительную роль в ходе войны и позорных поражений армянской армии на Карсском фронте. Эти поражения были вызваны не численностью турецких войск или военным преимуществом, которого в действительности не было, а деморализацией армянских войск, действовавших на Карсском фронте. В статье также выясняются основные причины этой деморализации — иными словами это предательская деятельность высшего военного командования Карса, в частности, генералов Овсепяна и Даниэла Бек-Пи-

⁴⁶ Անդ, էջ 365—366:

⁴⁷ Անդ, էջ 172:

⁴⁸ Էջեր մեր ազատագրական պատմութենէն, Բ. Հայ. հանրապետութեան վերջալոյսին, գրեց՝ ԳԵԴ. Տ. ԲԱՂՏԱՍԵՐԵԱՆ, Փարիզ, 1937, էջ 232:

румяна, которые, пользуясь покровительством министра обороны Рубена Тер-Минасяна не только не понесли наказания но и привели страну и народ к поражению и тяжким бедствиям.о и провалили войну и довели страну и народ до тяжелых бедствий.

SUMMARY

The article covers the situation in Kars province during the Turkish invasion of 1920 and the factors that played a significant role in the course of the war and the disgraceful defeats of the Armenian army on the Kars front. Those defeats were caused not by the number of Turkish troops or military advantages, which in reality did not exist, but by the demoralization of the Armenian troops operating on the Kars front. The article also elucidates the main reasons for this demoralization, highlighting the incompetence of the Kars high military command, in particular generals Hovsepyan and Daniel Bek-Pirumyan, who, enjoying the patronage of Defense Minister Ruben Ter-Minasyan, not only went unpunished, but also failed in winning the war and brought the country and people to grave disasters.

